

AŞIĞ ARTİ OĞLI DEFTERİ VE SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

AŞIĞ ARTİ OĞLI MANUSCRIPT AND PHONETIC FEATURES

Soner ATALAN*

ÖZ: Türk dili, tarihî süreç içerisinde Köktürk yazı sistemiyle başlayarak Mani, Soğd kökenli Uygur, Brahmi, Arap, Ermeni (Hay), Gürcü, İbrani, Süryani, Grek, Kiril ve Latin alfabeleriyle yazılmıştır. Türk dili bu alfabelerle yazılırken fonetik ihtiyaçlara göre alfabeye işaret eklenmiş veya çıkarılmıştır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Aşığ Arti Oğlı Defteri*, Ermeni (Hay) alfabesi kullanılarak 18.-19. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi Culfa ağzıyla yazılmış bir âşık edebiyatı ürünüdür. Yazma, İran Yeni Culfa âşıklık mektebi çevresinde yetişen *Arti Oğlı*'nın 36 Ermenice ve 69 Türkçe şiirinden oluşmaktadır. Bu çalışmada *Aşığ Arti Oğlı* hakkında bilgi verilip Ermeni harfleriyle yazılmış şiirlerinden oluşan defteri tanıtılarak imla ve ses bilgisi özellikleri incelenmiştir. Âşık tanıtılırken âşığın kendi hayatına dair bilgiler verdiği şiirlerinden örnekler de verilmiştir. Âşığın şiirlerinin oluştuğu muhit 19. yüzyılın başları İran sahası Türk ağzları olması dikkate alınarak ve 19. yüzyıl İran sahasındaki Azerbaycan Türkçesinin standart bir yazı dilinin olmaması sebebiyle bu âşık defterinin ses bilgisi özellikleri Türkiye Türkçesi ile mukayese edilerek incelenmiştir. Âşık defterindeki Türkçe kökenli ve alıntı sözcükler halkın konuşma dilindeki ses özellikleriyle yazıya geçirilmiştir. Türkçe kökenli sözcüklerin ses bilgisi Türkiye Türkçesi, Arapça ve Farsça kökenli sözcükler ise kaynak dildeki orijinalleriyle karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aşığ Arti Oğlı Defteri, Arti Oğlı, Aşığ, Ermeni Harfli Türkçe, Tarihî Azerbaycan Türkçesi

ABSTRACT: When we look at the history of the Turkish language, it can be observed that numerous works have been produced in Turkish using various alphabets such as the Köktürk Runic script, followed by the Manichaean script, the Sogdian-origin Uyghur alphabet, Brahmi script, Arabic script, Armenian (Hay) alphabet, Georgian alphabet, Hebrew alphabet, Syriac alphabet, Greek alphabet, Cyrillic alphabet, and Latin alphabet. These alphabets have been utilized to create texts in Turkish, with adjustments made as necessary to accommodate the phonetic characteristics of the Turkish language, including additions and deletions. The subject of this study is the *Aşığ Arti Oğlı Manuscript*, a product of Turkish folk poet written in the 18th-19th centuries in the Azerbaijani Turkish dialect of Culfausing the Armenian (Hay) alphabet. The linguistic features of the Oghuz literary language and dialects is seen in the text. The manuscript consists of 36 poems in Armenian and 69 poems in Turkish, created by *Arti Oğlı* who is trained in the New Julfa folk poetry school of Iran. In this study, information about the *Arti Oğlı* is provided, and the manuscript consisting of poems written in Armenian letters is introduced, focusing on the spelling characteristics. While introducing the lover, examples from the poems where the lover provides information about his own life are also given. At the end of the article, some examples of the poems are transcribed into transcription letters. The environment in which the poet's verses were formed is considered to be the Turkish dialects of

* Dr.-Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/İstanbul-soneratalan@gmail.com (Orcid: 0000-0002-8950-1498)

the Iranian region in the early 19th century. Due to the lack of a standard written language for Azerbaijani Turkish in 19th-century Iran, the phonetic features of this poet's notebook have been examined by comparing them with Turkish as spoken in Turkey. The Turkish-derived and borrowed words in the poet's notebook have been transcribed with the phonetic characteristics of the spoken language of the people. The phonetics of the Turkish-derived words were compared with those in Turkish from Turkey, while the Arabic and Persian-derived words were compared with their originals in the source language.

Keywords: Minstrel Arti Oglı's Daftar, Aşuğ, Turkish with Armenian alphabet, Historical Azerbaijani Turkish

Giriş

Türklerle Hayların (Ermenilerin) ilişkileri 4. yüzyıla kadar uzanmaktadır (Türkmen, 1992: 1). Türk dili ve Hay dilinin ilişkisi de 13-14. yüzyıllardan itibaren yazılı olarak takip edilebilmektedir (Türkmen, 1992: 7). 13-14. yüzyıllardan itibaren Türk âşık edebiyatı ile Ermeni *aşuğ* edebiyatının gelişimi de birbiriyle ilişkili olmuştur. Âşıklık geleneğinin Türk kültüründeki daha arkaik biçimi olan ozanlıktaki yaratıcı ve icracı için *ozan* adı yerine *âşık* adının kullanılmaya başlaması ile Hay (Ermeni) kültüründeki *gusan* adının yerine *aşuğ/aşığ* adının kullanılması aynı dönemlere denk gelmektedir. 15. yüzyıldan itibaren *ozan* ve *gusan* adlarının yerine iki kültürde de *aşuğ/aşığ* adları kullanılmıştır (Köprülü, 1989: 239-269).

Âşıklık geleneğinin bu gelişim süreçleri boyunca, bugünkü Türkiye, İran, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi ülkeleri kapsayan coğrafyada Türkçe sözlü ve yazılı metinler oluşturulmuştur. Bu metinler içerisinde Arap harfleriyle yazıya geçirilmiş olanların yanında Hay lfabesiyle yazıya geçirilmiş Tarihî Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi (Hamarat Yardımcı, 2023: 2828-2886) ağızlarına ait olan ve Yunan (Grek) alfabesiyle yazıya geçirilmiş Karamanlı Türkçesi metinleri (Koç Giannopoulos, 2021: 485-496) dikkat çekicidir. Bu metinlerin üretildiği çevreler Hristiyanlığın Ortodoksluk ve Gregoryanlık mezhebinin benimsendiği kültür çevreleridir.

Türk dilinin tarihî dönemleri ve yayılma alanları incelendiğinde, üç sahada Hay alfabesiyle Türkçe metinler yazıldığı tespit edilmektedir. Lehistan-Litvanya Krallığı himayesinde 16-17. yüzyıllarda Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinleri, Safevî Devleti bünyesinde Tarihî Azerbaycan Türkçesi metinleri ve Osmanlı Devleti bünyesinde Osmanlı Türkçesi metinleri Hay alfabesiyle yazılmış ve bu metinler bugüne ulaşmıştır.

Hay alfabesiyle Türkçe yazılmış bilinen en eski âşık şiiri, 13. yüzyılda Hovannes'e ait dörtlüklerden oluşan *Arı gız Meryem* şiiridir (Türkmen, 1992: 22).

Türkçe yazılmış âşık şiirlerini kapsayan bu gelenek araştırmacılar tarafından üç ekol altında incelenmiştir.

1. İran Yeni Culfa mektebi veya İran-Ermeni mektebi: Bu mektebe dâhil edilen âşıkların Hay alfabesiyle Türkçe, Ermenice ve Farsça şiirleri

mevcuttur. Bu kitabın konusu olan *Arti Oğlı* da bu mektebe dâhil edilmesi gereken bir âşıktır.

2. Anadolu ve İstanbul mektebi veya Türk-Ermeni mektebi: Bu mektebe dahil edilen âşıklar Hay alfabesiyle Osmanlı Türkçesi şiirler yazmıştır. Şiirlerde buldukları bölgelere göre ağız özellikleri de görülmektedir.

3. Kafkasya mektebi veya Gürcü-Ermeni mektebi: Bu mektebin en önemli temsilcisi Tarihî Azerbaycan Türkçesiyle de şiirler veren *Sayat Nova*'dır (Berberyan 1964: 809-819; Türkmen, 1992: 22; Pamukciyan, 2002: XIII).

Bu makalenin konusunu oluşturan *Arti Oğlı Defteri*, Hay (Ermeni) alfabesi kullanılarak 18.-19. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi Culfa ağzıyla yazılmış bir âşık edebiyatı ürünüdür. Metinde Oğuz edebî dilinin dil özellikleri görülmekle birlikte, eserin âşık şiirlerinden oluşması sebebiyle ağız özellikleri de tespit edilmektedir.

1. Aşık Arti Oğlı

Yazmada, 36 Ermenice ve 69 adet Türkçe şiiri bulunan bu âşığın adı Ermenice şiirlerinde *Artun Oğlı*, Türkçe şiirlerinde ise *Arti Oğlı*, *Artin Oğlı*, *Arti Oğlı Owanes* ve *Arti Oğlı Yovannes* olarak yazıya geçirilmiştir. Âşık, 1760-1840 yılları arasında yaşamıştır (Yaremyan, 1946: 3).

Arti Oğlı'nın ailesi ve içinde buldukları Hristiyan-Gregoryan cemaati, 18. yüzyılda Safevî Devleti lideri Şah Abbas tarafından bugünkü Nahcivan topraklarındaki Culfa şehrinden İran'ın İsfahan bölgesindeki Yeni Culfa şehrine yerleştirilmiştir. Arti Oğlı 1760 yılında İran'ın Çarmahal Eyaleti, Yeni Culfa şehrine bağlı Asadabad köyünde doğmuştur. Ailesi çiftçi olan Arti Oğlı ustası ve hocası Gul Yovhannes'ten eğitim ve el almıştır (Yaremyan 1920: 2). Bulduğu bölgede sazıyla köy köy dolaşarak âşıklık icra etmiş ve özellikle doğaçlama şiirleriyle ilgi toplamıştır (Yaremyan 1920: 3).

Arti Oğlı üzerine yapılan ilk çalışma Aram Yaremyan'a aittir. Yaremyan, İran'da bulunduğu zaman Yeni Culfa şehrinde Arti Oğlı'nın torunlarıyla da tanışarak onun şiirlerinin olduğu bu yazmaya erişmiştir. Bu yazmadaki 36 adet Ermenice şiiri 1920 yılında Yeni Culfa'da yayımlamış ve âşık hakkında bilgi vermiştir (Yaremyan 1920). Daha sonra 1946 yılında âşığın yazmada bulunan Ermenice şiirlerini Tahran'da yeniden yayımlamış ve bu kitabın sonunda Türkçe şiirlerinden sekizini Hay alfabesiyle yayımlamıştır (Yaremyan 1946). Yaremyan'ın hazırladığı iki çalışma da Ermenicedir. Arti Oğlı'nın yazmadaki 69 adet Türkçe şiiri üzerine herhangi bir çalışma yapılmamış ve bu şiirler bilim dünyasına sunulmamıştır.

Arti Oğlı hakkında yazmadaki Türkçe şiirlerden hareketle de bazı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Yazmadaki ilk Türkçe şiir *yaş destanı/yaşname* özelliği göstermekte ve 31 dörtlükten oluşmaktadır. Âşık bu şiirinde doğumundan ölümüne kadar hayatının evrelerini beşer onar yıllık periyotlarla anlatmıştır. Bu evrelerde nasıl biri olduğunu, huylarını,

sevdalarını sunmuştur. Hayatıyla ilgili bilgilerden dikkatimizi çeken kısmı 17. dörtlükte ticaretle uğraştığını ve “bezirgân” olduğunu belirtmesidir.

*Ottuzumda hesab kitab soruştum,
Onda özüm töcarete gariştum,
Her dükkândan yahşı matah barıştum,
Adı bellü ağır **bezirgan** oldum. (16b/19-21)*

Arti Oğlu, yazmadaki son Türkçe şiirinin son dörtlüğünde dinî inancının Hristiyanlık (Mesihî) olduğunu da belirtmiştir:

*Men **Arti Oğlyam** özüm **Meséhi**
Şihadetüm vardur sözümdür sahi
O dünyanın nur melekut mettahı
Azim cığa tac tomarı bizdedür.*

“Durnalar” redifli 25 dörtlükten oluşan 66. şirinde ailesinin ve içinde bulunduğu Gregoryan cemaatinin 18. yüzyılda bugünkü Nahcivan’daki Culfa şehrinde İran’ın İsfahan bölgesindeki Yeni Culfa şehrine gelme süreci hakkında bilgiler vermiş ve geçtikleri coğrafya ve şehirlerden bahsetmiştir.

*Mıhamara’dan Hawéza’dan gelürsüz
Her gârib gurbetden haber alursüz
Men ha billem her megzilde galursüz
Goy bir meñzil Dasvil ola durnalar*

*Bir arzum var gulağ vérin dilüme
Yetüg oln bu perişan halüme
Bir nameh yazmışam ulus élüme
Birisine gönderin ala durnalar*

*Dasvil’den geççer-siz yollardur çetin
Şallah görüm ağırmasun ganatın
Hormabed yahşı iki géce yatın
Sabah ondan düşün yola durnalar*

*Horomabed’ten bir yol ayrılır sağa
Géçer Vuruğır’dan sekirt Capılağ’a
Bir bağum var ona gédin gonağa
O da gelür size bula durnalar*

*Capılağ’dan géder sağ gola sarı
Géçer Peçelek’den géder bürvarı
Bir nıhar éylersiz çéşme mürveri*

Onda çuma düşün göle durnalar

*Burburud’dan Fıré’dan yerişin
Dostum çoğdur varısına görüşin
Selametluğ varısından soruşın*

Getirim yaddan yada bile durnalar

*İltimas u dia saşlayın bile
Şurişgend’e vérin gızıl İncil’e
Déyiniz nıcat vérsün kemteri gula
Gala ziyaretin gula durnalar*

*Fırédan’dan üç yol ayrılır yana
Bir gider Homsar’a bir Isfihan’a
Zendeğüd çayından geçin Latan’a
Ondan gédin Çarmihala durnalar*

*Çarmihal’dan Kürd kendinden yerür az
Ahmedabad gılaçanı görür siz
Dilnemahum nazlu yare véürsüz
Çoğ çekmesün ağ u nale durnalar*

Oğlanlarum size beraber gelür

*Hərclüğ vérmemişəm mana ar gelür
Eger yar söyledi haçan yar gelür
Déyiniz ğaldı bıhar gele durnalar*

*Ġaladur kendümüz bəş gün durarsız
Ġowum ğardaş ğabilemi görersiz
Dilnemahum nazlu yare véfersiz
Çoğ çekmesün ağ u nale durnalar*

*Arz éylerem hana bir yüz saluram
Sehem-i dövledden ruşhat aluram
Derviş ollam yabandan gelürem
Eger géyınmışəm şala durnalar*

*Géyinirem şala dönne dervişe
Gece gündüz gelüm düşüb teşvişe
Menden selam apar azim kəşişe
İltimas yadında ğala durnalar*

*Ġaladur kendümüz bəş gün durasız
Ġowum ğardaş ğabilemi görersiz
Dilnemahum varısına véfersiz
Ondan ki géçersiz sola durnalar*

*Soldan ki gédersiz Çeşme Rübéd'dür
Roğ'dan aşar Lincan tamam ebeddür
Ġorınur İsfihan ğand u nebaddür
Batübtur dövlet ü mala durnalar*

*Colfadur mahlemiz öléyin beled
Curaca ağsağgal adı Şah Veled
Aziz ğardaşumdur al ondan halet
Vér namehum diye güle durnalar*

*Ġardaş bacum él ulusum yığsunlar
Kitabetüm güle güle oğusunlar*

Aşığı Arti Oğlu Defteri

1760-1840 yılları arasında yaşayan âşığın şiirleri 18.-19. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin dil özelliklerini göstermektedir. Tamamı Ermeni

*Birce nışan boynında tağsunlar
Nebede alasız çöle durnalar*

*Colfadan geçmessiz megzil durur
Onda yada salın men teki fakir
Sağluğ olsun şirin ğırmızı çağur
Alın için bir piyale durnalar*

*İçende bilürem nice coşarsız
Ġéyıtırsız Lincanlardan aşarsız
Bir gécede Gendumana düşersiz
Hoş geçirdin ne meñgüle durnalar*

*Élüm çoğ yarusı orda duralar
Namehum véresüz varı göreler
Selametluğ cuğabını véreler
Aléyin berk bağlıym ğola durnalar*

*Siz ki gezen oldınız élden éllere
Ġurban ollam sizin şirin dillere
Menden selam vérin kelanterlere
Yetüg olun vasm u hale durnalar*

*Livasğân'dan Hağ sağlasun söyléyin
Sovz-ı Kuh dağının başı bayléyin
Bir megzil de Dinren'de éyleyin
Méhman olun yaz u bele durnalar*

*Dinere'den baş göterin bir nazar
Gözléyin Dasfil'i gelin bi-azar
Arti Oğlu Yovannes'e getirer
Söz tizüb bir hoş ahval vere durnalar.
(40a/15-41a/28)*

(Hay) alfabetiyle yazılmış 52 varaktan oluşan yazmanın 1a-15b varakları arasında âşığın Ermenice şiirleri, 16a-42b varakları arasında Türkçe şiirleri yer almaktadır. 36 adet Ermenice, 69 adet Türkçe şiir bulunan yazmanın her sayfadaki satır numarası düzenli değildir. Sayfalara göre satır sayısı 20 satır ile 30 satır arasında değişmektedir.

Genel olarak kenarlarından tahrip olmuş sayfaların olduğu yazmada bu tahribat sebebiyle bazı sözcükler ve satırların olduğu kısımlar yırtıldığı için okunamamıştır. Tahrip olan ve yırtılan sayfaların çoğunluğu Ermenice şiirlerin olduğu bölümde olduğu için Türkçe şiirlerin çoğu okunabilmiştir. Âşığın Türkçe şiirlerinin tamamının transkripsiyon harflerine aktarımı, şiirlerin yazıldığı edebî dilin ses bilgisi ve yapı bilgisi bakımından incelemesi, dizininin hazırlanması yapılmakta olup eser, kitap olarak yayıma hazırlanmaktadır.

Yazmayla ilgili çalışma yapan tek araştırmacı Yeremyan olmuş ve yukarıda belirtildiği gibi 1920 ve 1946 yıllarında yazmadaki Ermenice şiirleri yayımlamıştır.

Yazmada âşık şiir geleneğine ait ölçüler, nazım birimi ve nazım türleri kullanılmıştır. Şiirlerin büyük çoğunluğu dördlüklerden oluşurken beşlik, yediliklerle oluşturulmuş birer şiir bulunmaktadır. Şiirlerin çoğunluğunda 8'li ve 11'li hece ölçüsü kullanılmakla birlikte 9'lu, 13'lü ve 15'li hece ölçüsüyle oluşturulmuş şiirler vardır.

Türkçe şiirler arasında 31 dördlükten oluşan ve 11'li hece ölçüsüyle yazılmış olan *yaş destanı/yaşname* özelliği gösteren bir destan ile 17 dördlükten oluşan ve yine 11'li hece ölçüsüyle oluşturulmuş bir *Mev ve Koyun Destanı* bulunmaktadır. Yaş destanında âşık, doğumundan ölümüne kadar kendi hayatını anlatmıştır. Mev ve Koyun destanı ise mev (üzüm bağı) ile koyunun atışmasıyla oluşturulmuştur. Şiir “Mev dedi”, “Koyun dedi” biçiminde ilerlemektedir. Bu destan, Türk halk şiirinde yaygın olarak üretilmiş olan “dedim-dedi” söyleyişiyle oluşturulmuş şiirlerle aynı kategoride değerlendirilmelidir.

Yazmada doğrudan şiirlerin türünün başlık olarak yazıldığı örnekler de mevcuttur. Şiirlerden üçünde “büniyatlama”, beşinde “güzelleme”, birinde “elifleme, yedegleme, bünyatlama”, birinde “gufulamak”, birinde “nasıyatlama”, ve birinde “öğütleme” başlığı atılmıştır. Bunlar dışındaki şiirlere başlık atılmamıştır ama başlık atılmayan şiirlerin çoğu güzelleme olmakla birlikte, bünyatlama, elifleme, nasihatlama ve destan özellikleri gösteren şiirler de bulunmaktadır. “gufulamak” başlığı altında sıralanan 5 şiir bilmece/tapmaca özelliği gösteren dördlüklerle kurulmuştur.

Yazmadaki iki şiir haricinde tüm şiirlerin son dördlüğünde âşığın adı *Arti Oğlı, Arti Oğlı Owanes ve Arti Oğlı Yovannes* olarak yazıya geçirilmiştir.

2.1. İmla Özellikleri

Türk dili, Hay alfabeti ile yazılırken bazı fonetik hususiyetlerde uyumsuzluklar yaşanmıştır. Yazılan metinlerdeki fonetik hususiyetler ve sorunlar kullanılan edebî dile göre değişiklik göstermiştir. Kıpçak Türkçesi

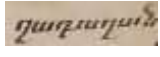
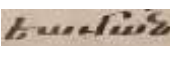
metinlerinin yazımında Batı Haycası (Batı Ermenicesi) temelli alfabe kullanılırken Oğuz Türkçesinin kollarından olan Osmanlı Türkçesi ve Tarihî Azerbaycan Türkçesi yazılırken Doğu Haycası (Doğu Ermenicesi) temelli alfabe kullanılmıştır (Atalan, 2023: 451). Bu makaleye konu edilen âşik defteri de Doğu Haycasının kullandığı alfabedir. Bu alfabenin transkripsiyonunda kullanılan işaretlerin listesi aşağıdaki gibidir.

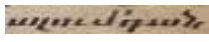
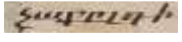
Ա ա	A a, E e	Ի ի	İ i	Շ շ	Ş ş	ու	U u, Ü ü
Բ բ	B b	Լ լ	L l	Չ չ	Ç ç	Փ փ	P p
Գ գ	G g	Խ խ	Ĥ ĥ	Պ պ	B b	Զ զ	K k
Դ դ	d d	Կ կ	G g	Ջ յ	C c	Օ օ	O o, Ö ö
Ե ե	Y y	Հ հ	H h	Ռ ռ	R r	Ֆ ֆ	F f
Զ զ	Z z	Ղ ղ	Ġ ġ	Ս ս	S s	Ն գ	ñ ğ
Է է	É é	Ճ ճ	C c	Վ վ	V v	Ե ա	ā, e
Ը ը	I i	Մ մ	M m	Տ տ	T t	Ե օ	ö
Թ թ	T t	Յ յ	Y y	Ր ր	R r	ի	ü
Ժ ժ	J j	Ն ն	N n	Ի լ	W w		

1.1.1. Ünlülerin Yazımı

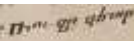

Arti Oğlı Defteri'nde ünlü yazımında aşağıdaki işaretler kullanılmıştır.

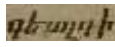
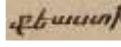
ու : Hem /a/ hem de /e/ sesinin yazıya geçirilmesinde kullanılmıştır. Kullanıldığı sözcüğün fonetik özelliklerine göre çeviri yazıya aktarılmıştır.

 ğadağan (16a/18), *yaman* (17a/22)

 elümden (17a/24), *çekildi* (17a/19)

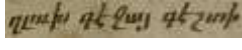
Ե ա : Hem /ā/ “uzun a” hem de /e/ sesinin yazıya geçirilmesinde kullanılmıştır. Arapça, Farsça gibi dillerden alınan sözcüklerde uzun ünlüler genellikle kısa ünlü olarak gösterilmiştir. Az sayıda da olsa bazı alıntı sözcüklerde /ā/ “uzun a” sesi gösterilmiştir. Alıntı sözcüklerde bu işaretle yazılan ses sözcüğün tespitiyle birlikte eğer ses “uzun a” ise ā işareti ile çeviri yazıya geçirilmiştir.

 kār (17a/18), *ruzigār*, *siyā* < *siyāh* (27a/10)

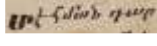
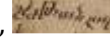
 geldi (16b/10), *kesti* (19a/23)

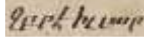
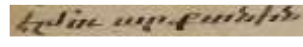
Է : “kapalı e” /é/ sesinin yazıya geçirilmesinde kullanılmıştır. Hay alfabesinde ayrı bir işaret karşılığı bulunan /é/ sesi *Arti Oğlı Defteri*'nde de müstakil bir işaretle yazıya geçirilmiştir. Hem Türkçe kökenli sözcüklerin yazımında hem de alıntı sözcüklerin 18.-19. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin

konuşma dilindeki ses özelliklerine göre /e/ > /é/, /a/ > /é/, /i/ > /é/ değişimleri ile birlikte yaygın olarak kullanılmıştır.

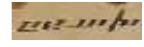
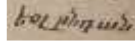
 gırh g'éce g'éçti (16a/05),

 édtigüm işlerden (16b/27)

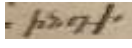

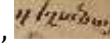
 méhmandar (19a/19), şéytanlar (19b/26)

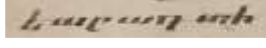

 Cebráiller (20a/13), élm u erkanın (34a/18)

ñ : Bu işaret /i/ sesini temsil etmek için kullanılmıştır. Eklerin bünyesinde sözcükteki ünlü uyumuna göre /i/ sesini karşılamak için de kullanıldığı tespit edilmiştir.

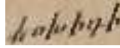
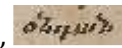
 irah (32b/10), yolından (18b/20)

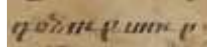
h : Bu işaret /i/ sesinin yazımında kullanılmıştır. Bazı eklerin yazımında /i/ sesi için kullanıldığı da tespit edilmiştir.

 indi (18a/15), dilin (25b/5), dilene (24b/2)

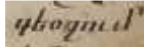
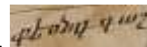
 yaradı (18a/15), oğlı (24b/4)

o : /o/ve /ö/ seslerinin yazımında kullanılan bu işaret sözcüğün fonetik özelliklerine göre çeviri yazıya aktarılmıştır..

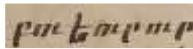
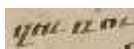
 yoh idi (20b/01), ondan (21a/20)

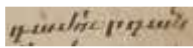
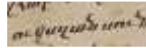
 özinen (20b/17), dönübtür (31a/8)

õ : Sadece /ö/ sesinin yazımında kullanılmıştır.

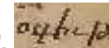
 gözüm (31a/13), köngdeş (24a/2)

u : Hem /u/ hem de /ü/ seslerinin yazımında kullanılmıştır.

 buyurur (21a/19), guru (23b/6)

 demürden (23b/6), ücelensün (24a/8)

hü : /ü/ sesi yazıya geçirilirken bu ikili işaret kullanılmıştır.

 gün (21a/11), güli (24a/6), ögüt (24b/6)

1.1.2. Ünsüzlerin Yazımı

Metnin yazımında ünsüzleri karşılamak için kullanılan işaretlerin tamamı yukarıdaki alfabe tablosunda verilmiş olup aşağıdaki işaretlerle ilgili açıklama yapma gereği duyulmuştur.

Ŧ : Arka damak g'si olarak da isimlendirilen /ğ/ sesinin yazımında kullanılmıştır. Metinde fonetik ayırt ediciliği olan bir işaret olduğu için ğ işareti ile çeviri yazıya aktarılmıştır.

Ūq : Artdamaksıl n /ŋg/ sesinin yazımında kullanılmıştır. İki işaretin yan yana yazılmasıyla oluşan bu durum Arap harfli Türkçe metinlerdeki kullanımla da paralellik göstermiştir.

Ǿ j : Ses değeri olarak /y/ sesini temsil etmektedir. Hay dilinin imla geleneğine göre yazıda sözcükler ünlüleri temsil eden işaretlerle bitirilmemekte ve ünlü sesle biten sözcükler yazılırken son ses olarak bu işaret kullanılmaktadır. Bu imla geleneği düzenli olmasa da Türkçe metinlerde ve *Arti Oğlı Defteri*'nde de tespit edilmiştir.

1.1.3. Noktalama İşaretleri

Metinde dize sonlarına ve dörtlüklerin sonlarında genellikle noktalama işareti vardır. Dizelerin sonunda genellikle Türkiye Türkçesindeki virgül işaretiyle aynı işlevde bir " " " " nokta" işareti kullanılmıştır. Dörtlük sonlarında genellikle nokta işareti olarak şeklinde üç nokta veya şeklinde iki nokta konmuştur.

1.2. Ses Bilgisi Özellikleri

Yazmadaki şiirlerde, Türkçe kökenli ve alıntı sözcüklerin, genellikle halk ağzındaki telaffuz özellikleriyle yazıya geçirildiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada *Arti Oğlı Defteri*'ndeki sözcüklerin ses özellikleri, Türkiye Türkçesindeki kullanımlarıyla mukayeseli olarak incelenmiştir.

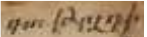
1.2.1. Ünlüler

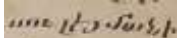
Arti Oğlı Defteri'nde tespit edilen ünlü sesler: a, ā, e, é, ı, i, o, ö, u, ü işaretleriyle çeviri yazıya aktarılmıştır. Bu seslerden "uzun a" /ā/ ünlüsü sadece Arapça, Farsça kökenli sözcüklerin bazılarında yazıya geçirilmiştir. Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerdeki "uzun a" /ā/ ünlüsü genellikle "kısa a" /a/ ünlüsüne veya /e/ ünlüsüne dönüşmüştür.

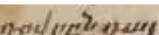
1.2.1.1. Ünlü Uyumları

1.2.1.1.1. Kalınlık İncelik Uyumu (Damak Uyumu)

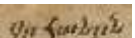
Defterdeki şiirlerde kalınlık-incecik uyumuna genel olarak uyulmuştur. Metinde görülen geçmiş zaman eki, iyelik eki ve ilgi ekini gösteren işaretlerin kullanımında bir düzensizlik söz konusudur. Kalın sıradan sözcüklere bu eklerin genellikle **h (i)** işaretiyle, ince sıradan sözcüklere ise **ñ (ı)** ile yazıldığı görülebilmektedir. Bu durumun ilgili eklerin kalın sıradan ve ince sıradan sözcüklere düzensiz yazılması, ekin yazımıyla ilgili bir durum olduğunu düşündürmektedir.

 aldı, (20b/20), tutıldı (26a/1)

 başı (19b/3), Süléymanı (19b/5)

 içinde (25b/8), dövrinde (25b/11)

 birisinin (25b/15), senin (17b/22)

 canın (20a/15), cihanın (37b/2)

1.2.1.1.2. Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Bu metinde genel olarak düzlük yuvarlaklık uyumu gözetilmiştir. Aşağıda belirtilen ses olayları ve belirtilen eklerin yazımında tespit edilen durumlar bu ses uyumunun bozulmasına sebep olmuştur. Bu durumlar aşağıda örnekleriyle birlikte açıklanmıştır.

Düzlük yuvarlaklık uyumunu bozan kullanımlar:

{+ll} ve{+llG} addan ad yapma ekinin tüm sözcüklere {+lu} ve{+lUG} olarak /U/ dar yuvarlak kalın ve ince ünlüyle kullanılıyor olması:

ballı > ballu (27a/8), bağlı > bağlu (38a/2), belli > bellü (16b/21), tatlı > dadlu (39a/10), karlı > ğarlu (26b/7), kanatlı > ğanatlu (17b/14)

büyükük > beyükük (17a/3), kocalık > ğocalluk (31a/9), sağlık > sağluk (41a/15), uşaklık > uşakluk (16b/7)

{+(l)nç} ekinin her zaman uyumlu kullanılmaması:

dördinçi (17b/11)

Bazı sözcüklerin son hecelerindeki düz ünlülerin yuvarlaklaşması sebebiyle düzlük yuvarlaklık uyumunun bozulması:

aşın- > aşun- (22a/17), bacı > bacu (40b/5), balık > baluk (16a/9), kapı > ğapu (26a/15), karşı > ğarşu (17b/4), bitir- > bitür- (34a/17), eşit- > eşüt- (17a/31), balçık > palçuğ (18b/9), sızı > sızu (40b/9)

{-dl} görülen geçmiş zaman ekinde bulunan /ı/ ve /i/ seslerini karşılayan işaretlerdeki düzensiz kullanım:

boğdı (19a/28), bozdı (21a/4), doldı (19a/3), öldi (37a/17)

{-dlr}/{-dUr} ettirgenlik fonksiyonundaki ekin bazı örneklerinin uyumu bozması:

doldırdı (33a/4), sındur- (34a/19)

{+l} üçüncü teklik kişi iyelik ekinde bulunan /ı/ ve /i/ seslerini karşılayan işaretlerdeki düzensiz kullanım:

özi (18b/15), sözi (21b/1)

1.2.1.2. Ses Değişmeleri

Metin, âşık edebiyatı ürünü olduğu için Türkçe kökenli sözcüklerin yanında alıntı sözcükler de halkın konuşma dilinde kullanıldığı şekliyle yazıya geçirilmiştir. Bu bölümde yabancı kökenli sözcüklerin geçirdiği ses değişimleri de ele alınmıştır.

2.2.1.2.1 Ünlü Düzleşmeleri

/o/ > /a/

dolan- > dalan- (17b/13)

/ö/ > /e/, /é/

böyle > béyle (22a/12) / beyle (17a/32), öyle > éle (22a/19)

/ü/ > /e/

güven- > geven- (31b/17), yürü- > yeri- (27a/21)

/u/ > /e/

Bu ses değişimi sadece Farsça kökenli bir sözcükte tespit edilmiştir.
nātuvān > *natevan* (17a/11)

/u/ > /ı/

Bu ses değişiminin tespit edildiği sözcüklerin tamamı Arapça kökenli sözcüklerdir.

du‘ā > *dıa* (40b/6), *subhān* > *sıbhān* (38a/12), *şuḥuf* > *sıhof* (18a/19), *şuhedā* > *şiheda* (38a/28), *tūfān* > *tıfān* (33a/15), *zuhūr* > *zıhur* (33b/4), *ruşvet* > *rışvet* (31a/29)

2.2.1.2.2. Ünlü Yuvarlaklaşması

Metinde düz ünlülerin yuvarlaklaşması /v/, /b/, /p/ ünsüzlerinin etkisiyle gerçekleşmiştir.

/a/, /ā/ > /u/

şebāt > *sebut* (21b/1)

/a/, /ā/ > /o/

savur- > *sovur* (31a/25) / *sour* (41b/18), *tavşan* > *dovşan* (40a/6), *kavur-* > *ğovur-* (41b/18), *avuç* > *ovuç* (32a/21), *tābistān* > *tovistan* (26a/13)

/e/ > /o/

şeb > *şov* (40a/3), *zerevşān* > *zerovşan* (25b/6), *zевk* > *zovg* (38a/23)

/e/ > /ö/

çevir- > *çövür-* (21b/8), *çevre* > *çövre* (21a/15), *defter* > *döfter* (18b/16), *devlet* > *dövlet* (25b/11), *devril-* > *dövri-* (23a/23), *gevher* > *gövher* (21b/10), *nev* > *növ* (33a/18), *evlād* > *övlad* (33a/8), *sevin-* > *sövün-* (17a/10), *tersel-* > *törsel* (27a/21), vd.

/ı/ > /u/

balık > *baluğ* (16a/9)

/i/ > /ü/

binek > *büney* (24b/3), *çevir-* > *çövür-* (21b/8), *ḥavāri* > *havarü* (37a/24), *hicrān* > *hücran* (35a/21), *münkir* > *müncür* (34a/2)

/i/ > /ö/

ticāret > *töcaret* (16b/20)

2.2.1.2.3. Ön Damaksillaşma

/a/ > /é/, /e/

Hem Türkçe kökenli sözcüklerde hem de Arapça, Farsça kökenli sözcüklerde /a/ > /é/, /e/ değişimi görölmüştür.

kayır- > *géyır-* (33a/10), *kayıt-* > *géyıt-* (25a/20), *kaymağ* > *géymağ* (36b/18), *kayna-* > *géyna-* (25b/1), *kaytar-* > *géyter-* (19a/24), *ğamm* > *gem* (19b/15), *ḥayvān* > *héyvan* (23a/11), *ḥayr* > *héyr* (19b/14), vd.

2.2.1.2.4. Art Damaksillaşma

Metinde ünlü kalınlaşması sadece alıntı sözcüklerde tespit edilmiştir. Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin damak uyumu yoluyla, Türk dilindeki kalınlık incelik uyumuna sokularak kullanıldığı örnekler mevcuttur.

/e/ > /a/

/e/ > /a/ değişimi bu metinde damak uyumu yoluyla gerçekleşmiştir.

evvel > *awal* (27a/4), *eyvân* > *ayvan* (33a/23), *fâide* > *fayda* (24a/3), *māye* > *maya* (25a/19), *nevvāb* < *nawab* (41b/11), *nesāk* > *nasag* (30b/22)

/e/ > /ı/

çerāğ > *çırağ* (16a/30), *dehān* > *dihan* (27a/8), *feryād* > *firyad* (20a/1), *eşnāf* > *isnaf* (19b/4), *necāt* > *nicat* (40b/13), *seher* > *siher* (18b/21), vd.

/e/ > /o/

peşimān > *poşiman* (16b/27), *şeb* > *şov* (40a/3), *zевk* > *zovg* (38a/23)

/e/ > /u/

şevāb > *suğab* (16b/25),

/i/ > /a/

cāhillik > *cahalluğ* (31a/12), *hilkāt* > *halğat* (17b/1)

2.2.1.2.5. Ünlü Daralması

Metinde ünlü daralması tespit edilen sözcüklerden biri Türkçe kökenli, diğerleri ise alıntı sözcüklerdir.

/a/ > /ı/

Metinde Türkçe kökenli sözcüklerden sadece birinde ünlü daralması tespit edilmiştir.

daha > *dıha* (35a/9)

/a/ > /ı/ ünlü daralmasının tespit edildiği diğer sözcükler Arapça ve Farsça kökenlidir.

bahār > *bıhar* (19a/17), *falağa* < *falakı* (24b/21), *kaħhār* > *ğıhar* (31a/3), *hayāl* > *hıyal* (22a/23), *şāhib* > *sıhab* (17b/18), *zā'if* > *zıyıf* (27a/5)

/e/ > /ı/

feryād > *firyād* (20a/1), *necāt* > *nicat* (40b/13), *seher* > *siher* (18b/21), vd.

/e/, /é/ > /i/

beyābān > *biyaban* (17a/14)

2.2.1.2.6. Ünlü Genişlemesi

Metinde Türkçe kökenli ve alıntı sözcüklerde ünlü genişlemesi örnekleri tespit edilmiştir.

/ı/ > /a/

/ı/ > /a/ ünlü genişlemesi metinde sadece bir sözcükte görülmüştür.

altı > *alta* (32a/30)

/u/ > /o/

Metinde en çok örneği bulunan ünlü genişlemesi /u/ > /o/ değişmesidir.

/u/ > /o/ genişlemesinin tespit edildiği sözcükleri Türkçe kökenli olanlar ve alıntı sözcükler olarak iki grupta incelemek mümkündür.

Türkçe kökenli sözcüklerde tespit edilenler:

uyku > *yuğu* > *oğu* (27a/2), *ulu* > *olu* (31a/29), *ulus* > *oluş* (24b/4), *usan-* > *osan-* (20a/12), *uyak* > *oyağ* (18a/11), *uyan-* > *oyan-* (32a/30)

Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde tespit edilenler:

rutbe > *rotbe* (41b/2), *ğusl* > *ğosl* (42a/25), *rūḥ* > *roh* (20b/7), *rūšen* > *roşen* (16a/12), vd.

/u/ > /ö/

/u/ > /ö/ genişlemesinin tespit edildiği sözcüklerin tümü Arapça ve Farsça kökenlidir.

durr > *dörr* (29b/19), *ḥusn* > *hösn* (29b/17), *kuhne* > *köhne* (18b/16), *şu‘le* > *şöhle* (21a/14), *ummet* > *ömmet* (19a/28) *zulf* > *zölf* (38b/3), vd.

2.2.1.2.7. Uzun Ünlülerin Kısalması

Metinde “uzun a” /ā/ sesinin bazı alıntı sözcüklerde yazıya geçirildiği görülürken başka bir uzun ünlü tespit edilmemiştir. Bu ses, az sayıda Arapça, Farsça kökenli sözcükte tespit edilmiştir. Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin orijinalindeki uzun ünlülerin çoğunluğu bu metinde kısa ünlülere dönüşerek yazılmıştır. Az sayıda “uzun a” /ā/ ile gösterilen sözcükler şunlardır:

perverdigār (24a/14), *dergāh* (25a/24), *gāh/gāhi* (26a/19), *agāh* (27a/1), *zındigān* (32a/19), *aşigāre* (35a/25), *nışangām* (16a/7), *ruzigār* (19a/11), vd.

/ā/ > /a/

“uzun a” /ā/ sesinin kısalıp /a/ sesi olarak yazıya geçirildiği örnekler çoğunluktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

āb > *ab* (42b/1), *‘ādil* > *adil* (29b/10), *āḥiret* > *aḥret* (27a/1), *bāde* > *bade* (27b/20), *bāzār* > *bazar* (23a/11), *cāhil* > *cahal* (31a/12), vd.

/ā/ > /é/

cebrā`il > *cibréyil* (20a/13)

/ī/ > /i/

asīl > *asil* (21b/15), *cāngīr* > *cangir* (22b/20), *dervīş* > *derviş* (40b/27), *ḳabīle* > *ḳabile* (41a/5), *nasīb* > *nasib* (28b/8), *pīr* > *pir* (21b/26), vd.

/ī/ > /ı/

Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde ünlü benzeşmesi yoluyla kalınlık incelik uyumuna giren sözcüklerde /ī/ sesinin /ı/ sesine dönüştüğü örnekler tespit edilmiştir.

āḥiret > *aḥret* (38a/27), *ḥaḳīḳat* > *haḳıḡat* (31b/7), *taksīrkār* > *taḥsırkar* (29b/10), vd.

/ĩ/ > /é/

bĩ-çāre > *béçare* (35a/10), *hĩç* > *héç* (16a/1), *sebzi* > *sebze* (39a/21)

/ĩ/ > /e/

Ünlü benzeşmesiyle gerçekleşen bu dönüşümün örnekleri şöyledir:

ħabĩs > *ħebes* (18b/24), *mĩše* > *méše* (22b/14), *mĩve* > *méve* (35a/11), vd.

/ĩ/ > /ü/

Metinde sadece iki örnekte ve ünlü benzeşmesi yoluyla gerçekleşmiştir.

küllĩ > *küllü* (18a/5), *perĩ* > *perü* (36a/1)

/ũ/ > /u/

ārzũ > *arzu* (36a/28), *bũse* > *buse* (36b/1), *bũy* > *buy* (30a/2), *ebrũ* > *ebru* (29b/18), *mağrũr* > *mağrur* (32a/20), *nũr* > *nur* (18a/4)

/ũ/ > /o/

bũstān > *bostan* (31b/27), *ğũze* > *goza* (25a/16), *ħũb* > *ħob* (25b/3), *rũh* > *roh* (21a/2), *rũšen* > *rošen* (16a/12), vd.

/ũ/ > /ü/

çũn > *çün* (19a/25), *gũş* > *güş* (24b/6), *gũşe* > *güşe* (39b/19),

2.2.1.2.8. Ünlü Türemeleri

Arti Oahı Defteri'nde görülen ünlü türemesi olaylarının tamamı alıntı sözcüklerde tespit edilmiştir.

Söz Başında Ünlü Türemesi

Sadece iki sözcükte tespit edilmiştir. Bu iki sözcük de Arapça kökenlidir ve /r/ sesiyle başlamaktadır. /r/ sesiyle başlayan sözcüklerde söz başında /ı/ sesi türemesi Türk dilinin fonetik özellikleriyle uyuşan bir durumdur.

rāh > *irah* (33a/6), *ruħsat* > *iruşhat* (36b/19)

Söz ortasında Ünlü Türemesi

Sadece alıntı sözcüklerde tespit edilmiştir. Söz ortasında ünlü türemesine sebep olan durumlar ise sözcük sonunda üst üste gelen ve çatışan iki ünsüz olması veya sözcükte bulunan uzun ünlülerin kısalmasıyla ihtiyaç duyulan orta hece ünlüsüdür.

aşlā > *asıla* (28b/15), *āsmān* > *asıman* (17b/27), *bedr* > *bedir* (17b/11), *ceviz* > *cevüz* (23b/8), *ħarf* > *harıf* (22a/1), *Yahyā* > *Yahiya* (37a/26)

2.2.1.2.9. Ünlü Düşmeleri

Türkçede söyleyiş kolaylığının sağlanması için vurgusuz orta hece ünlüsü düşürülerek sözcükteki hece sayısının azaltıldığı durumlar mevcuttur (Ergin 1958: 51). *Arti Oğlı Defteri*'nde tespit edilen ünlü düşmeleri kalıcı düşme veya çekim sırasında geçici düşme olarak tespit edilmiştir.

Orta hecede kalıcı ünlü düşmesi:

çevir-e > çövre (21a/15), egir-i > egri (31a/11), oğul+an > oğlan (40b/20), uğur+a- > oğra- (22b/2), vd.

Orta hecede çekim sırasında geçici ünlü düşmesi:

gögül +üm > göglüm (16b/11), oğul+ı > oğlı (34a/4)

2.2.2. Ünsüzler

2.2.2.1. Ünsüz Değişimleri

Arti Oğlı Defteri'neki sözcüklerin tarihî-karşılaştırmalı bir yol izlenerek ünsüz değişimleri aşağıdaki gibi değerlendirilmiştir.

2.2.2.1.1. Sızıcılaşmalar

/b > /v/, /w/ Sızıcılaşması

Arti Oğlı Defteri, Oğuz Türkçesi ile yazılmış bir metin olduğu için Eski Türkçe metinlerinde söz başındaki /b/ sesleri bu metinde Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi /b/ > /v/ sızıcılaşmasına uğrayarak yazılmıştır.

bar > var (17b/16), bar- > var- (19b/12), bér- > vér- (39b/9)

/b/ sesi, söz içinde iki ünlü arasında ve söz sonunda da sızıcılaşıp /v/ sesine dönüşerek kullanılmıştır.

eb > ev (26b/6), tabar > davar (19a/23), tabışğan > dovşan (40a/6), seb- > sév- (31b/21), sebin- > sövin- (36b/15), yabaş > yavaş (34a/18), yabız > yovuz (41b/22)

Söz sonunda /b/ > /v/ değişimi Farsça ve Arapça kökenli sözcüklerde de tespit edilmiştir.

şeb > şov (40a/3),

/b/ sesinin söz ortasında ve söz sonunda sızıcılaşarak /w/ sesine dönüştüğü örnekler de tespit edilmiştir. Bu sızıcılaşma metinde sadece iki sözcükte gerçekleşmiştir.

ab > aw (20b/25), abdal > awdal (29a/26)

Arapça kökenli iki sözcükte ise sözcüğün orijinalindeki /v/ sesi Türkçe kullanımda /b/ sesine dönüşmüştür. Bu sözcükte /b/ > /v/ sızıcılaşmasının tam tersi bir /v/ > /b/ değişimi gerçekleşmiştir.

vebāl > bebal (24a/16), vefā^c > befa (29a/14)

/k/, > /ħ/, /h/ Sızıcılaşması

Eski Türkçede art damak ünsüzü /k/ sesiyle yazılan sözcüklerin Tarihî Kıpçak Türkçesi ve Tarihî Azerbaycan Türkçesinde genellikle sızıcılaştığı ve /ħ/ sesiyle kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında tonlularak /ğ/ sesine dönüştüğü örnekler de mevcuttur. Türkçe kökenli sözcüklerde tespit edilmesinin yanında, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde de gerçekleşmiştir. Türkiye Türkçesinde ise bu sızıcılaşma görülmez sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında bu sızıcılaşmanın örnekleri görülebilir.

Söz başında /k/ > /ħ/, /h/ sızıcılaşması:

ak- > aħ (31a/5), aktar- > aħtar- (26a/7), kal- > ħal- (34b/12) vd.

Söz ortasında /k/ > /h/ sızıcılığı:

çakır > çahır (35b/15), kalkan > galhan (30b/6), koku > göhu (38a/20), okşa- > oşsa (29b/18), sakla- > saħla- (20a/7), vd.

Alıntı sözcüklerde söz ortasında /k/ > /h/, /h/ sızıcılığı:

naş > naş (22a/4), nikāh > nihaħ (35b/17), tākçe > taħça (26a/10), taħsīr > taħsır (29b/10), vaħt > vaht (19a/3)

Söz sonunda /k/, /k/ > /h/ sızıcılığı:

alçak > alçaħ (17b/26), bak- > baħ (22a/3), balçık > pałçuħ (18b/9), bırak- > biraħ (20b/14), çık- > çih- (19b/27), çok > çoħ (20b/9), vd.

Alıntı sözcüklerde söz sonunda /k/ > /h/ sızıcılığı:

Haħk > Haħ (17a/24)

Türkçe eklerin bünyesindeki /k/, /k/ seslerinin sızıcılışarak /h/ sesine dönüştüğü örnekler:

açaluh (açalım) (34b/22), dérelüh (derelim) (34b/5), egleşüh (eğlenelim) (34b/23), oturaħ (oturalım) (39a/9), sorılaħ (sarılalım) (35a/2), vd.

/G/ > /y/ Sızıcılığı

Metinde sadece beş sözcükte tespit edilen bu sızıcılışma söz ortası ve söz sonunda görülebilmektedir.

beğen- > beyen- (30a/18), değ- > dey- (25a/18)

bağla- > bayla- (38a/2), bağlı > baylı (61b/18)

/p/ > /f/ Sızıcılığı

Bu sızıcılışma örneğinin görüldüğü sözcüklerde metatez (göçüşme) de gerçekleşmiştir.

toprak > torfağ (19a/10), yaprak > yarfağ (30b/16)

/ç/ > /ş/ Sızıcılığı

çiçek > şuşek (35a/19), geç- > güş- (22a/23), gęştir- (20a/8)

2.2.2.1.2. Tonlulaşmalar

Metinde ünsüz tonlulaşması olarak k/ > /ğ/, /k/ > /g/, /p/ > /b/ ve /t/ > /d/ ve tonlulaşmaları tespit edilmiştir.

/t/ > /d/ Tonlulaşması

Eski Türkçe metinlerindeki /t/ sesi ile başlayan sözcüklerdeki /t/ sesi Batı Türkçesinin kolları olan edebî dillerde çoğunlukla tonlulaşarak /d/ sesine dönüşmüştür. Bu metinde söz başında /t/ > /d/ tonlulaşmasının Türkiye Türkçesinden daha ileri seviyede olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda sıralanan sözcüklerde Eski Türkçe döneminde söz başındaki /t/ sesi Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde tonlulaşarak /d/ sesine dönüşmüştür.

teg- > deg- (30a/2), tér- > dér- (18a/27), tile- > dile- (34a/28), tilsiz > dilsiz (17a/24), toğ- > doğ- (23b/12), vd.

Türkiye Türkçesinde söz başında /t/ sesinin korunduğu sözcüklerin de bu metinde tonlulaşarak /d/ sesine dönüştüğü görülmüştür.

tat- > dad- (24a/10), taş > daş (19a/8),

Söz başında /t/ > /d/ tonlulaşması Farsça kökenli bir sözcükte de gerçekleşmiştir.

terāzū > dazi (37b/18)

Söz sonunda /t/ > /d/ tonlulaşmasına örnek sözcükler:

tut- > dud- (19a/2), bit- > bid- (18b/4), kayıt- > ğayıt- (19a/27), yiğit > igid (38a/15)

/k/ > /ğ/ Tonlulaşması

İlk ses, iç ses ve son ses konumundaki /k/ seslerinin bu metinde tonlulaşarak /ğ/ sesine dönüştüğü çokça örnek tespit edilmiştir.

kaç- > ğaç (23b/12), kalk- > ğağ (36b/12), kan > ğan (26a/4), kanat > ğanat (36a/14), kayna- > ğaṅṅya- (21b/4), kapı > ğapu (26a/15), kar > ğar (26b/8), kara > ğara (22a/24), kayıt- > ğayıt- (19a/27), kıl- > ğıl- (28a/23), vd.

Arapça kökenli bazı sözcüklerde de /k/ > /ğ/ tonlulaşması gerçekleşmiştir.

kaḅūl > ğabul (37a/6), kaḅīle > ğabile (40b/24), kaḅer > ğader (28b/5), kaḅes > ğafes (28a/19), kaḅal > ğalb (38a/5), kaḅer > ğamer (29a/21), vd.

/k/ > /g/ Tonlulaşması

Eski Türkçede söz başı, söz ortası ve söz sonundaki /k/ seslerinin tonlulaşmasında da bu metin, Türkiye Türkçesinden ileri seviyededir. Türkiye Türkçesinde /k/ sesinin korunduğu sözcükler de bu metinde /g/ sesiyle tespit edilmiştir.

gök > gög (21a/13), keklik > geglig (29b/28), yürek > üreg (40b/5), vd.

/p/ > /b/ Tonlulaşması

Söz başında sadece Farsçadan alınan üç sözcükte /p/ > /b/ tonlulaşması tespit edilmiştir.

pāre > bare (20b/13), peser > beser (33b/16), pervār > bürvar (40b/8)

Bazı sözcüklerde iç ses konumunda /p/ > /b/ tonlulaşması görülmektedir.

çıplak > cıblağ (32b/13), tapşır- > tabşır- (20a/2)

Bunlar dışında {-xP} zarf fiil ekinin son sesi metnin yüzyılına ve yazıldığı edebî dile uygun olarak genellikle /p/ > /b/ tonlulaşmasıyla kullanılmıştır.

aḅub (27a/11), alubsan (35a/22), basub (27a/7), batubtur (41a/8) vd.

2.2.2.1.3. Tonsuzlaşma

Metinde sadece bir sözcükte /b/ > /p/ tonsuzlaşması tespit edilmiştir.

/b/ > /p/ Tonsuzlaşması

Sadece Türkçe kökenli bir sözcükte tespit edilmiştir.

balçık > paçuk (18b/9)

2.2.2.1.4. Dudaksıllaşma

İç ses konumundaki arka damak /ğ/'si ve ön damak /g/'si bu metinde dış-dudak ünsüzü olan /v/ ve /w/ seslerine evrilmiştir. /ğ/, /g/ > /v/, /w/ dudaksıllaşması sadece iki sözcükte tespit edilmiştir.

soğuk > *sawuğ* (31a/3), *sovuğ* (40a/7)

Arapça kökenli iki sözcükte ise sözcüğün orijinalindeki /v/ sesi Türkçe kullanımda /ğ/ sesine dönüşmüştür. Bu sözcüklerde /ğ/ > /v/ sızıcılılaşmasının tam tersi bir /v/ > /ğ/ değişimi gerçekleşmiştir

cevāb > *cuğab* (41b/12), *sevāb* > *suğab* (16b/25)

Bunun dışında /n/ ve /b/ seslerinin art arda kullanıldığı sınıbul > sınıbül (27b/4) sözcüğünde /b/ sesinin etkisiyle gerçekleşmiştir.

2.2.2.1.5. Genizsilleşme

Genizsilleşme olayında bir geniz ünsüzü olan /n/ sesi, sözcükteki /b/ ünsüzünü kendine benzeterek kendi boğumlanma noktasına çeker ve /m/ sesine dönüştürür. Bu metinde genizsilleşme etkisiyle /b/ > /m/ değişimi gerçekleşmiştir.

ben > *men* (16a/15), *bin* > *miñg* (18a/17), *bin-* > *min-* (21b/17)

Bunlar dışında metinde Arapça ve Farsça kökenli birer sözcükte de Türkçe söyleyişten dolayı /b/ > /m/ değişimi tespit edilmiştir.

bahāne > *mahane* (21b/12), *mābeyn* > *mameyn* (31b/26)

2.2.2.1.6. Diğer Ünsüz Değişimleri

/ʿ / ayn > /h/ değişimi

Arapça kökenli bir sözcüklerde bulunan / ʿ / (ayn) Türkçe söyleyişte kullanılmadığı için metinde de genellikle yazıya geçirilmemiştir. Bazı sözcüklerde ise /ʿ / sesinin yerine /h/ sesi kullanılmıştır.

sāʿat > *sahat* (26b/20), *metaʿ* > *matah* (16b/21), *niʿmet* > *nehmet* (34a/15), *şuʿle* > *şöhle* (16a/30), *ʿuryān* > *hüryan* (32b/12)

/ñg/ > /n/, /g/, /ğ/ değişimi

Metninde /ñg/ art damaksıl geniz sesi genellikle korunsa da bazı sözcüklerde /n/, /g/ ve /ğ/ sesleriyle nöbetleştiği örnekler tespit edilmiştir.

göñgöl (24b/22), *gögöl* (19a/4), *kögöl* (29b/18), *miñg* (18a/17), *min* (28b/23), *ineg* (21b/17)

/r/ > /l/ değişimi

Metinde gerileyici benzeşme yoluyla geniş zaman çekimini sağlayan {-Ar}/{-Ir} eklerinden sonra {-lAr} çokluk eki gelerek üçüncü çokluk kişi geniş zaman çekimini sağlarken çokluk ekinin ilk sesi olan /l/ sesinin etkisiyle geniş zaman ekinin son sesi olan /r/ sesi /l/ sesine dönüşmüştür. Bu durumun metinde tespit edilen örnekleri şunlardır:

derler > *déller* (22a/25), *ederler* > *édeller* (26a/20), *çekerler* > *çekeller* (26a/22), *giderler* > *gédeller* (26a/21), vd.

Sonuç

Âşığın yaşadığı ve şiirlerini üretip icra ettiği 18.-19. yüzyıllar, Oğuz edebî dilinin Tarihî Azerbaycan Türkçesi dönemi ve sahasına denk gelmektedir. Âşığın şiirlerinde İran sahasında kullanılan 18.-19. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi ağız özellikleri hakimdir. Türkçe kökenli ve alıntı sözcükler halkın konuşma dilindeki ses özellikleriyle yazıya geçirilmiştir.

Yukarıda belirtilen ses özelliklerinden:

Söz başı, söz içi ve söz sonunda /k/ > /h/ sızıcılığı, /v/ çift dudak sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle /a/, /ā/ > /o/, /e/ >

/o/, /e/ > /ö/ yuvarlaklaşmaları,

Türkçe kökenli ve alıntı sözcüklerde söz başı, söz içi ve söz sonunda /u/ > /o/ ünlü genişlemesi, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde /ü/ > /ö/ genişlemesi,

/r/ sesiyle başlayan alıntı sözcüklerde söz başında /ı/ sesi türemesi,

Söz başında, söz içinde ve söz sonunda /b/ > /v/ sızıcılığı,

Söz içinde /p/ > /f/ sızıcılığı ve bu ses olayının görüldüğü sözcüklerdeki metatez,

ğ/ > /ğ/, /k/ > /g/, /p/ > /b/ ve /t/ > /d/ ünsüz tonlulaşmaları,

Türkçe kökenli ve alıntı sözcüklerde /ğ/, /g/ > /v/, /w/ dudaksıllaşması,

Türkçe sözcüklerde söz başında /b/ > /m/ genizselleşmesi,

Gerileyici benzeşme yoluyla geniş zaman çekimini sağlayan {-Ar}/{-Ir} eklerinden sonra {-lAr} çokluk eki gelerek üçüncü çokluk kişi geniş zaman çekimini sağlarken çokluk ekinin ilk sesi olan /l/ sesinin etkisiyle geniş zaman ekinin son sesi olan /r/ sesinin /l/ sesine dönüşmesi gibi ses değişimleri, metinde kullanılan dilin, Oğuz edebî dilinin bir parçası olduğunu göstermekle birlikte, Tarihî Azerbaycan Türkçesinin İran sahasında devam eden 18-19. yüzyıl Türk ağızlarıyla örtüşmektedir.

Aşığ Artı Oğlu Defterindeki Türkçe Şiirlerden Örnekler

Gözelleme

Gözel meni al éyledi baş belalu gözlerin

Canumdan bi-hal éyledi ğaş belalu gözlerin

Éşşin salubsen canuma gece gündüz yandırur

Melül gönğlüm getirübtür cuş belalu gözlerin

Gözlerin şems u gamerdür yer şeşüptür yüzü-e

Bilmem niçe gözellükdür hağ vérüptür özü-e

Kebab teki yağışında ğovrılendum közü-e

Dağladı men tek miskinin döş belalu gözlerin

Arti Oğlı Owanes'em eşşe girifdar menem
Ĝulađum ğaldı sözü-e désen derde dermanem
Men bilürem sen bilmesen derdüm éy gözel senem
Başuma ğoyméyüb ğala huş belalu gözlerin **(29a/17-29b/4)**

Nasiyatlama

Delü gönĝül melül olma bend ü besd elden géder
Gel itürme serencamın küllü desd elden géder
Ta beşerat özinde var doğru yola maşşul ol
Bir gis olur fermanın yođ hoş hewes elden géder

Insan, geyik; yağşı, yaman hemi günde dayana
Ağlu kemal marifeti bilenlere beyene
Hayif-dur mestan gölerin salma bu yan o yana
Bađma nakesin yüzine çeşm-i mest elden géder

Sen canınan isteginen başınan dost olana
Düşman olana can vérme sözi söyler dolama
Doğru iğrara durginen özin ğatma yalana
Ađlu kemalin zay olur doğru rast elden géder

Arti Oğlı dost yolına çekginen doğru ceza
Éşidenler ğulağ vérin bu sohbe bu saza
Nan u nemekin uzatma bilmiyen anđlamaza
Naneyi yer ğabın sındırur hey! şikest elden géder **(30a/9-28)**

KAYNAKÇA

- Atalan, S. (2023), Gregoryan muhiti Kıpçak Türkçesiyle yazılmış "Algışı Arı Nersesning". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20(3), 445-481.
- Bedros Z. (2009), *Ermeniceden Türkçeye mükemmel lügat: Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bedros Z. (2009), *Türkçeden Ermeniceye mükemmel lügat: Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berberyan, H. (1964), La litterature Armeno-Turque. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, C. II, 809-819, Wiesbaden.
- Çetin Milci, E. (2014). *Gregoryan muhiti Kıpçak Türkçesi mahkeme tutanakları (1630-1635) (inceleme-metin-dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Ergin, M. (1958). *Türk dil bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Hamarat Yardımcı, Z. (2023). Dinî içeriğe sahip destanlar: Ermeni harfli Türkçe Hayr Apraham risalesi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2828-2886.
- Koç Giannopoulos, A. (2023). Karamanlı Türkçesi ile yazılmış manzum bir destan: Agios Tafos destanı. *XVIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı, Kosova, Priştine (25-28 Eylül 2023)*, 54-61, Ankara.
- Korkmaz, Z. (192). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1989) Türk edebiyatı'nın Ermeni edebiyatı üzerindeki te'sirleri. *Edebiyat Araştırmaları I*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pamukciyan, K. (2002) *Ermeni harfli Türkçe metinler*, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Türkmen, F. (1992). *Türk halk edebiyatının Ermeni kültürüne etkileri*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Արամ, Երեմյան, Աշուղ Յարթուն Օղլի, Նոր Ջուղա, «Տպարան Ամենափրկչյան Վանքի», 1920. (Aram Yeremyan (1920). *Aşuà Artun Ođli*, Nor Juàa, «Tparan Amenaprckchyan Vanki»hrat.)
- Արամ, Երեմյան (1946). *Աշուղ Յարթուն Օղլի*, Թեհրան «Տպարան սնդերն», (Aram Yeremyan (1946) *Aşuà Artun Ođli*, Tehran, «Modern» hrat.)

Extended Summary

Introduction and Research Questions & Purpose: The subject of this study is the Aşığ Arti Oğlı Manuscript, a product of Turkish folk poet written in the 18th-19th centuries in the Azerbaijani Turkish dialect of Culfausing the Armenian (Hay) alphabet. The linguistic features of the Oghuz literary language and dialects is seen in the text. The manuscript consists of 36 poems in Armenian and 69 poems in Turkish, created by Arti Oğlı who is trained in the New Julfa folk poetry school of Iran. The aim of this study is to provide information about 'Aşığ Arti Oğlı', introduce his notebook consisting of poems written in Turkish using Armenian letters, and examine the features of spelling and phonetics.

Literature Review: Arti Oğlı's family and the Christian-Gregorian community they belonged to were relocated by the Safavid State leader Shah Abbas in the 18th century from the city of Julfa in present-day Nakhchivan to the city of New Julfa in the Isfahan region of Iran. Arti Oğlı was born in 1760 in the village of Asadabad, which is part of New Julfa in Iran's Chaharmahal Province. Coming from a farming family, Arti Oğlı received education and training from his master and teacher, Gul Yovhannes. In the region, he traveled from village to village with his saz, performing as a "aşık" (folk poet) and gained attention, particularly with his improvised poems.

The first study on Arti Oğlı was carried out by Aram Yeremyan. While in Iran, Yeremyan met with Arti Oğlı's descendants in New Julfa and obtained a manuscript containing his poems. This manuscript, which includes 36 Armenian-language poems, was published by Yeremyan in New Julfa in 1920 and provided information about the poet. Later, in 1946, Yeremyan re-published the Armenian-language poems from the manuscript in Tehran, and at the end of this book, he published eight of Arti Oğlı's Turkish poems using the Hay alphabet. Both of Yeremyan's works were written in Armenian. No study has been conducted on the 69 Turkish poems by Arti Oğlı in the manuscript, and these poems have not been presented to the scientific community.

Methodology: When introducing the poet, examples from his poems in which the poet provides information about his own life are also presented. Considering that the environment in which the poet's poems were created was influenced by Turkish dialects in the Iranian region during the early 19th century, and the fact that there was no standardized written form of Azerbaijani Turkish in 19th-century Iran, the phonetic features of this poet's notebook have

been examined by comparing them with Turkish phonology. The Turkish-origin and borrowed words in the poet's notebook were transcribed according to the phonetic characteristics of the spoken language of the people. The phonetic characteristics of Turkish-origin words were compared with Standard Turkish, while words of Arabic and Persian origin were compared with their original forms in the source languages.

Results and Conclusions: The 18th and 19th centuries, during which the poet lived and composed his poems, correspond to the period and region of the Historical Azerbaijani Turkish language within the Oghuz literary tradition. In the poet's poems, the dialectal features of 18th- and 19th-century Azerbaijani Turkish spoken in the Iranian region are predominant. Turkish-origin and borrowed words have been transcribed according to the phonetic features of the spoken language of the people.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir./Article does not require an Ethics Committee Approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the authors regarding the research, authorship or publication of this article.